

A FELSZÓLÍTÓ MÓDÚ IGEALAKOK KETTŐSSÉGÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Előadásomban a *várj* : *várjál* és a *várd* : *várdad* típusú alakpárok használatával, a tagjaik közötti választás néhány történeti változásával foglalkozom.

A Nyelvművelő kézikönyv szerint az általános („alanyi”) ragozásban az *adj* : *adjál*, illetőleg a *lakjál* : *lakj* típusú kettősséget az iktelen és az ikes paradigma kölcsönhatása eredményezte; „a népies vagy közvetlenebb hangú beszédben a rövid alakok határozottabb, keményebb parancsot, a hosszabbak enyhébb felszólítást vagy kérést fejeznek ki. [...] A választékosabb fogalmazásban azonban a hosszabb alakok eléggé ritkák” (Kovalovszky 1980: 619). A határozott („tárgyas”) ragozásban – az általánoshoz hasonlóan – az erőteljesebb felszólítás inkább a rövidebb alakhoz, az enyhébb pedig inkább a hosszabbhoz társult, de az „irodalmias használatban” lassanként az utóbbi funkcióban is a rövidebb forma vált uralkodóvá (uo. 618–9). Mindezzel lényegében egybecsengenek az új egyetemi leíró grammatika megállapításai (Kugler 2000: 114, 117, 119).

A történeti nyelvtani szintézis ezt írja az általános ragozásban megfigyelhető folyamatról: „Az *-l* (*-áll/-él*) ikes rag áterjedése az iktelen igék felszólító módjának E/2.-ére korszakunkban [ti. a kései ómagyarban] kezdődő (s mindmáig érvényes) tendencia” (E. Abaffy 1992: 221). A példák hiánya (uo. 222) arra vall, hogy ugyanakkor az ikes igék körében még nem jelent meg a rövid alak. – A határozott igeragozásra vonatkozó elemzésből megtudhatjuk, hogy a hosszabb felszólító alak „kivétel nélkül minden igetípusban, a módjel bármiféle hasonulásos vagy összeolvadásos formájában megtalálható”, míg a rövidebbnek a morfológiai struktúrája „nem egyöntetű; az igetípusoknak megfelelő, szigorúan kötött szabályok szerint alakul” (uo. 207). A határozott ragozásban a grammatika törzsanyagának kódexrészletei alapján a hosszabb formák részesedése 75%-os (uo. 209). „Ha a hosszú és rövid felszólítók alakilag [...] csaknem teljesen kötetlen, szabad variánsai voltak is egymásnak, lehetséges, hogy használatukat a szó morfofonológiai szerkezete vagy stilisztikai, szociolingvisztikai tényezők befolyásolhatták” (uo.). Morfofonológiai statisztikája (uo. 210) segítségével a fejezet szerzője, E. Abaffy Erzsébet arra a következtetésre jut, hogy más típusokhoz képest „a *végved* : *vëdd* típusú igékben a nyelvterület egészen hamarabb és általánosabban elterjedt a rövid változat” (uo. 209). A funkcionális oldalt illetően pedig bizonyos példák arra mutatnak, hogy a rövid variáns inkább utasításra, a hosszabb pedig inkább kérésre lehetett használatos (uo. 209–10). Úgy tűnik, a misszilisekben és a receptekben kedvelt volt a rövid változat (uo. 210).

Két évvel ezelőtt az E. Abaffy Erzsébet születésnapjára összeállított emlékkönyvben ezeket a kérdéseket tettem fel: „Összhangban van-e a szakirodalom megállapításaival a felszólító alakok aránya és viselkedése a mai nyelvhasználatban? Milyen egyezéseket és különbségeket tapasztalhatunk az ómagyar nyelvállapothoz

viszonyítva?” (Horváth 1998: 82). Akkori statisztikai vizsgálatom, melynek korpuszát nyolc mai dráma alkotta, lényegében a szakirodalom rajzolta képnek megfelelő eredményeket hozott. Kiegészítésképpen jelezte, hogy a határozott ragozásban statisztikailag jelentősen (szignifikánsan) kisebb a hosszú alakok előfordulási aránya, mint az általánosban (uo. 83). A diakrón összevetés az ómagyar kori képpel lényeges változásokról tanúskodott: az általános ragozást tekintve az iktelen és ikés paradigmáknak a rövid felszólító alakok uralmához vezető kiegyenlítődéséről, a határozott ragozásban pedig a hosszabb formák szembetűnő visszaszorulásáról és a rövidebbek előtérbe kerüléséről. – Bár e megfigyelések érvényét lényegesen nem befolyásolhatja, érdemes itt újra megjegyezni, hogy a történeti grammatika törzssanyaga jórészt kódexrészletekből került ki, míg én drámákat dolgoztam fel. Azért választottam ezt a műnemet, mert statisztikámhoz viszonylag sok adatra volt szükségem, s a párbeszédes forma kedvez a felszólító igealakok használatának.

Vajon az ómagyar kor óta eltelt évszázadok során mikorra alakult ki a rövidebb és hosszabb felszólító alakoknak a maihoz hasonló aránya? Most következő elemzéssel főként ennek a kérdésnek a megválaszolásához szeretnék közelebb jutni.

2. Sajnos, nemcsak a szintagma- és mondat történeti kutatásokra, hanem részben az alaktani vonatkozásúakra is érvényes az, amiről két évvel ezelőtti szegedi előadásomban szoltam (Horváth 1999: 76): a közép- és újmagyar kori nyelvi változások sokkal nagyobb figyelmet érdemelnének annál, amekkorát nyelvtörténészeink eddig szenteltek nekik. Értékes kivétel például Szathmári Istvánnak a régi nyelvtanainkat és irodalmi nyelvünk XVI–XVII. századi egységesülését bemutató munkája, melyben a vizsgált kulcsjelenségek közé a *várj* : *várjál* és a *várd* : *várdad* típusú oppozíciók is bekerültek (1968: 32). Érdekes részletmegfigyelések (pl. uo. 216, 261–2) után összegzésül ezeket olvashatjuk: „Alanyi (iktelen) ragozás, felszólító mód egyes 2. személy. – Geleji Katonáig a hosszabb (*menjél*) és a rövidebb (*menj*) változat vegyesen fordul elő [!], funkciókülönbséget nemigen fedezhetünk fel bennük [...]. Komáromi Csipkéstől kezdve inkább a rövidebb alakkal találkozunk. [...] Tárgyas ragozás, felszólító mód egyes 2. személy. – A hosszabb (*olvassad*) és a rövidebb (*olvasd*) változat vegyesen fordul elő, legfeljebb az arányokban van eltérés, talán a hosszabb mégis a gyakoribb. Funkciókülönbség itt sem fedezhető fel [...]” (Szathmári 1968: 422); „Több jelenség ingadozó maradt, de már megindult, vagy éppen jelentős utat tett meg a ma felé: [...] *olvass* és *olvassál*; *olvasd* és *olvassad*” (uo. 425–6).

Szathmári megfigyelései a határozott ragozás felszólító alakjairól azt sugallják, hogy a maihoz hasonló arányok létrejötteinek idejét valamikor a XVII. század után érdemes keresnünk. Ennek a feltevésnek a próbájaként határozottam el, hogy a mai drámák korábban vizsgált korpuszával XVIII. századi drámákét vetem össze. A szövegmintát úgy igyekeztem összeállítani, hogy egymáshoz közeli időben keletkezett, prózában írt művek alkossák (nem zárva ki a versbetéteket). Választásom minorita iskoladrámákra esett, melyeket a közép- és újmagyar kor fordulóján (1768 és 1775 között) az erdélyi Kantán adtak elő. Akárcsak a mai korpusz, a XVIII. századi is nyolc drámából áll: akad közöttük világtörténelmi témájú tragédia, féltékenységi dráma, vénlánycsúfoló komédia, négy társadalmi satíra, valamint egy bibliai eredetű dialogizált

példabeszéd. – A XX. századi korpuszt alkotó darabok műfaja szintén változatos: három komédia, két tragikomédia, két történelmi dráma és egy mai tárgyú tragédia. – A két korpusz drámáinak listáját írásom végén adom meg. A példák közlésekor a XVIII. századi anyagot tartalmazó kötetet M.-mel (= Minorita), a XX. századiét R.-rel (= Rivalda) rövidítem; az évszámot csak az M. előtt tüntetem fel, az R. mindig 1988-at jelent.

Mindkét szövegminta drámáit teljes terjedelmükben feldolgoztam. A XX. századi anyagot is felülvizsgáltam, mivel a korábbi elemzésben (vö. Horváth 1998) bizonyos mellékmondatban használt (kötőmódi) igealakokat szándékosan nem vettem számításba, egyes adatok pedig (sajnos) elkerülték a figyelmemet.

Az összehasonlító elemzésből kizártam a *jer(e) ~ gyere, jövel* felszólító igéket, mivel velük kapcsolatban nincs rövid : hosszú opposíció. Szintén kirekesztettem a jel-szilárdulással lexikalizálódott mondatzókat: *állj, indulj, oszolj* stb. <vezényszók>, *megállj* <fenyegetésként>. Ugyanígy tettem azokkal az igealakokkal, amelyek összetett szónak vagy megmerevedett szókapcsolatnak az alkotórészei: *üdvözlégy, Isten őrizz* stb.

A kihagyott formák közül érdekessége, szokatlansága miatt külön említést érdemel a minorita drámákban (négyyszer) felbukkanó *várrá* 'várj csak, megállj csak' mondatzó: „Ne, miként teteté magát a Csalárd, hogy el engedgyem az adosságot. De *várrá* ...! El megyek, szolgálaimmal utanna indulok. Vala hol rá tanálok, meg kötöztetem, tömletzbe vettem!” (1775: M. 696). Véleményem szerint ez a *rávár* 'auf die Ankunft warten' (l. NySz. *rěa-vár*) igének a felszólító *várj rá* formájából keletkezett a módjel kiesésével és az igekötős kapcsolat tagjainak összeforrásával; az utóbbi jelenséghez vö. *fogdmeg* 'csendör' stb. – Ezúton is köszönetet mondok Pusztai Ferencnek, amiért felhívta a figyelmemet arra, hogy XVIII. századi boszorkánypereket tanulmányozva többször is találkozott a *várrá*-val. A középmagyar kori beszélt nyelvvel foglalkozó írásából (1999: 386) megtudhatjuk, hogy ő ezt a lexikalizálódott formát – Eckhardt Sándor (1956) eredményeire, hasonló típusú példáira is támaszkodva – a *várjál* igealakból vezeti le. Ezt a származtatást szintén számításba vehetőnek tartom.

Védeni is, vitatni is lehet azt a döntést, hogy a *lád* adatait ('látod'-nak és nem 'lásd'-nak értelmezve őket) nem vontam be a statisztikámba; például: „De *lád*, csak nyomodra jöttem!” (R. 351).

3. Mindezek után rátérek a szövegminták statisztikáinak bemutatására és egybevetésére.

A XVIII. századi korpuszban 1016 adatot találtam. Ezek 418 igei lexémát képviselnek; ha az igekötők okozta különbségektől eltekintünk, akkor 325-öt. A mai drámák 819 adata 303 igét, az igekötőket nem számítva 240-et reprezentál.

A rövidebb és hosszabb felszólító alakok gyakoriságát előbb a tövek és az igeragozás típusaira figyelve, majd a funkciók függvényében mértem össze.

a) Az 1. és a 2. táblázat egyfelől a **tővégződés**, másfelől a **ragozásfajta** szerint csoportosítja az igealakok előfordulási adatait.

A tövégződés természetesen a felszólító formák tövéét jelenti: például a *cselekszik* megfelelő töve *d*-re (*cselekedj*), a *megy*-é *n*-re (*menj*) végződik. A *t* végű igéket a felszólító alakokra jellemző különféle morfofonológiai jelenségek miatt alcsoportokra osztottam aszerint, hogy a *t* előtt rövid magánhangzó (pl. *üt* : *üss*), hosszú magánhangzó (pl. *hajít* : *hajíts*), *sz* (pl. *ereszt* : *eressz*) vagy egyéb mássalhangzó (pl. *bólint* : *bólints*) áll-e. A *bocsát*, *lát* igék viselkedése a rövid magánhangzósakéval egyezik (*bocsáss*, *láss*), ezért azokhoz soroltam őket. (Az *st* hangkapcsolat az *szt* módjára viselkedne, de a *fest* ige nem fordul elő a szövegmintákban.) Az „mgh./v” jelölésű csoportba olyan *v* tövű igék kerültek, amelyek felszólító formái magánhangzós töből származnak (*jön*, *lő*). Az *sz/v*-s típusban szintén a magánhangzós töből valók a felszólító alakok.

Az ikesség kérdésében ma sem mindig könnyű dönten. Természetesen még nehezebb besorolni ebből a szempontból a XVIII. századi korpusz adatait: nemcsak az időbeli távolságból adódóan, hanem a drámák nyelvhasználatában nyilvánvalóan szerepet kapó kelet-magyarországi (erdélyi) nyelvjárástípusra való tekintettel is. Említést kíván itt, hogy a szövegmintához igen közeli idősakra, Révai Miklós korára nézve R. Hutás Magdolna az ikes ragozás állapotát vizsgáló értekezésében így jellemezte a kelet-magyarországi írók nyelvhasználatát: „A felszólító mód második személye az országos ingadozás tükörképe” (1972: 131). – A nehéz kérdésekre (kényszerűen vállalva a tévedés kockázatát) egyszerűsítő választ adtam: az ikesség szempontjából a korai újmagyarban erősen ingadozó igéket mai státusuknak megfelelően minősítettem, noha egyfelől a *lépik*-, másfelől a *hazud*-féle formák az ellentétes döntést is támogatták volna.

Az általános és a határozott ragozás közötti határvonal majdnem mindig egyértelmű. Kivételképpen a minorita iskoladrámák korpuszában négyszer előfordul, hogy a mássalhangzó-torlódás okozta hangkiesés miatt (vö. E. Abaffy 1992: 210) formailag általános ragozású ige jelenik meg a határozott ragozású értékében: „Te azért Leonina *tellyesids* Atyád kívánságát” (1773: M. 469); „Istentelen gyilkos, [...] *pők ki* lelkedet...!” (1773: M. 490); „A többít *érts rá*!” (1774: M. 578); „Szabagyába *dőnts ki*!” [ti. véredet] (1774: M. 665). A funkciót tartva fontosabbnak ezeket a példákat a határozott ragozású adatokhoz soroltam.

Érdekes volna behatóan, példákkal szemléltetve elemezni, hogyan befolyásolja a rövidebb és hosszabb alakok közötti választást az egyes tövégződések és ragozásfajták kombinálódása, de erre itt és most nincs mód. Megelégszem tehát (csupán egy-két részletre kitérve) az összeredmények kiemelésével és egybevetésével. – Annak megállapítására, hogy az összeredmények közötti eltérések véletlenszerűnek vagy statisztikailag számottevőnek mondhatók-e, valószínűség-számítási próbának vetettem alá őket. A különbségeket $p < 0,05$ esetén, azaz a véletlennek 5%-nál kisebb esélyt hagyva tekintettem szignifikánsnak. (Megjegyzem, hogy az így számottevőnek nevezhető eltérések legtöbbje $p < 0,01$ mértékben, vagyis a véletlennek 1%-nál kevesebb lehetőséget hagyva is szignifikánsnak bizonyul.)

1. táblázat: XVIII. század

Tővégződés, tőtípus	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt			
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú
<i>b</i>	–	–	–	–	–	–	2	–
<i>d</i>	76	1	5	30	81	31	83	20
<i>g</i>	9	–	–	–	9	–	11	2
<i>gy</i>	3	–	–	–	3	–	10	–
<i>j</i>	–	–	2	–	2	–	2	–
<i>k</i>	–	–	–	–	–	–	2	–
<i>l</i>	114	–	–	1	114	1	64	13
<i>m</i>	1	–	–	–	1	–	–	–
<i>n</i>	35	–	3	–	38	–	19	1
<i>ny</i>	–	–	–	–	–	–	–	1
<i>p</i>	1	–	–	–	1	–	1	–
<i>r</i>	18	–	–	–	18	–	6	2
<i>s</i>	–	–	–	1	–	1	7	1
<i>sz</i>	6	–	–	–	6	–	–	–
<i>v</i>	–	–	–	–	–	–	2	–
<i>z</i>	25	–	6	18	31	18	55	2
r. mgh. + <i>t</i>	62	–	–	–	62	–	80	18
h. mgh. + <i>t</i>	14	–	–	–	14	–	22	8
msh. + <i>t</i>	8	–	–	–	8	–	29	14
<i>szt</i> , (<i>st</i>)	–	–	–	–	–	–	16	–
mgh./ <i>v</i>	9	–	–	–	9	–	1	–
<i>sz/v</i>	28	2	–	6	28	8	34	4
Összesen	409	3	16	56	425	59	446	86
%	99	1	22	78	88	12	84	16

Az 1. táblázatból kiderül, hogy a XVIII. századi szövegmintát tekintve az általános ragozásban az iktelen igék 412 előfordulásából mindössze 1%-nyi a hosszú formák részesedése. A három adat: *mondgyál* (1775: M. 766), *tegyél* (1775: M. 779, kétszer). – Az ikés igék 72 adatának viszont több mint háromnegyede hosszú. Ez azt jelzi, hogy a szabályos ikés alakok fölénye (még) kétségtelen, de (már) a rövid alakok behatolása az ikés ragozásba sem jelentéktelen. A korpuszon belül az iktelen és az ikés igék viselkedése közötti különbség természetesen szignifikáns. – Az, hogy az általános ragozás 484 adatából majdnem 90%-nyi a rövid forma, abból adódik, hogy az iktelen igék az ikésekkel szemben nagy többségben vannak. A határozott ragozáshoz tartozó 532 előfordulást tekintve a hosszabb formák részesedése valamivel nagyobb, mint az általános ragozásban, de a különbség nem mondható statisztikailag számottevőnek.

A 2. táblázat elárulja a mai drámák szövegmintájáról, hogy az általános ragozásban az iktelen igék között a 381 adatnak több mint 80%-a rövid forma, az ikés igék 132 képviselőjének pedig éppen a háromnegyede ilyen. A két csoport arányai tehát nem

2. táblázat: XX. század

Tövégződés, tőtípus	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt			
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú
<i>d</i>	17	8	61	13	78	21	66	7
<i>g</i>	7	2	–	–	7	2	9	1
<i>gy</i>	3	9	–	–	3	9	12	–
<i>j</i>	–	–	3	–	3	–	–	–
<i>k</i>	–	4	–	–	–	4	–	–
<i>l</i>	84	14	3	–	87	14	55	4
<i>n</i>	25	15	2	1	27	16	3	–
<i>p</i>	2	1	–	–	2	1	4	–
<i>r</i>	29	5	–	1	29	6	15	1
<i>s</i>	1	2	1	–	2	2	3	–
<i>sz</i>	–	–	–	1	–	1	3	–
<i>v</i>	–	2	–	–	–	2	3	–
<i>z</i>	46	3	29	6	75	9	41	–
r. mgh. + <i>t</i>	37	1	–	–	37	1	24	1
h. mgh. + <i>t</i>	7	2	–	–	7	2	6	–
msh. + <i>t</i>	12	2	–	–	12	2	12	1
<i>szt</i> , (<i>st</i>)	6	–	–	–	6	–	3	–
mgh./ <i>v</i>	1	–	–	–	1	–	–	–
<i>sz/v</i>	31	3	–	11	31	14	31	1
Összesen	308	73	99	33	407	106	290	16
%	81	19	75	25	79	21	95	5

nevezhetők számottevően különbözőeknek. – Ha az általános ragozást osztatlanul kezeljük, az 513 adatnak majdnem a 80%-a rövid. A határozott ragozásban a rövid formák részesedése eléri a 306 előfordulás 95%-át, vagyis a hosszabb alakok használata igen ritka. Ebben a korpuszban az általános és a határozott ragozásban megállapítható arányok szignifikánsan különböznek egymástól.

A szövegmintákon belüli, szinkrón arányok megismerése után rátérhetünk a diakrón összevetésre. Ha a két táblázat megfelelő összeredményeit egymásra vetítjük, akkor a mai kép a kétszáz évvel korábbihoz viszonyítva csupa szignifikáns változásról tanúskodik.

Az ikes ragozás nagyfokú bomlását jelzi, hogy az ikes igék körében megfordultak az arányok: a rövid formák szinte ugyanakkora fölénybe kerültek, amilyenben azelőtt a hosszúak voltak. Szembeszökő a változás az ikesek között gyakori *d* és *z* végű igék viselkedésében. Az *sz/v*-s tőtípusba tartozó két ikes ige viszont őrzi a hosszú forma kizárólagosságát: „*Egyél nápolyit*” (R. 592); „*És te se igyál*” (R. 693).

Hogy az ikes ragozásnak az iktelenre gyakorolt hatását sem szabad lebecsülni, azt jól mutatja, hogy a mai drámákban az iktelen igék között a hosszú formák részesedése sokszorosa a korábbinak. Mind a nyolc szerző darabjában előfordul ilyen felszólító

alak. Használata Spiró György Csirkefej című drámájára a legjellemzőbb, melyben az /-es hosszú formák mellett a nem éppen választékos beszéd érzékeltetésére / nélküliek is elég gyakran megjelennek: „Na, *menjé* má *be – rakjál* rendet” (R. 529). – A hosszú alakoknak az iktelen igék körében érzékelhető megszaporodása oda vezetett, hogy a mai drámákban az ilyen formák az általános ragozású adatok összességéből is számottevően nagyobb arányban részesednek, mint a XVIII. századiakban.

A határozott ragozást tekintve már a minorita iskoladramákban is kétségtelen a rövid alakok dominanciája, s mára az arányok – tartva az irányt – egészen szélsőségesekké váltak.

b) Hogyan befolyásolja a **funkció** jellege a rövidebb és hosszabb formák közötti választást szinkrón, illetőleg diakrón szempontból? Hogy ezt megállapíthassam, adataimat három csoportba osztottam.

Az elsőbe a kérés, (óvatos) javaslat, tiszteletteljes tanács kifejezésének esetei kerültek; a másodikba az erőteljesebb, parancsba hajló vagy ténylegesen parancsnak nevezhető felszólítások. A besorolás nem lehetett mentes a szubjektivitástól, hiszen a felszólítások között bőven akadnak többféleképpen megítélhető esetek, s az árnyalatok gazdagabbak annál, semhogy a két csoport valamelyikébe mindig gond nélkül beilleszthetők lennének. Magától értetődik, hogy igyekeztem következetesen dönteni.

Az erőteljesebb felszólítások között kaptak helyet a XVIII. századi korpusznak a -*szal*-*sze* elemmel nyomósított alakjai. Összesen hét ilyen adatot találtam. Ez a kiegészítő rövidebb és hosszabb formához is tapadhat: „Jaj, *nésze* rám már egyszer, Botosi, Curander!” [*nézz* + -*sze*] (1774: M. 600); „*Olvasacza*, Tyndare, mit kel remélnünk!” [*olvassad* + -*sza*] (1773: M. 443). Érdekes, hogy öt ízben ható ige nyomósítására került sor; két példát idézek: „*Nézhecze* immár, mitsoda szomorú állapotra veszi embert a vétek” (1773: M. 476); „*Adhatza* a pénzeket és indullyunk!” (1774: M. 539).

Itt jegyzem meg (köszönettel), hogy a konferencián tartott előadásomhoz hozzászólva A. Molnár Ferenc felhívta a figyelmemet Klemm Antal és a saját meglátásaira, adataira a -*szal*-*sze* elemmel, valamint annak a -*hat*/-*het* képzős igékhez csatlakozásával kapcsolatban. – Ahhoz az észrevételükhöz, hogy a -*szal*-*sze* használata főként a székely és a palóc területekre jellemző (Klemm 1918: 23–4; A. Molnár 1976: 314, 1981: 82), további adalék az általam vizsgált minorita iskoladramák székelyföldi lokalizációja. – Klemm szerint „Ezen nyomatékosító elem a fölszólításnak bizonyos nyomatékot, eleveniséget vagy kedveskedő színezetet ad” (1918: 23); a ható ige nyomósítására is hoz nyelvtörténeti adatokat (uo. 25). A. Molnár Balassi-tanulmányában pedig (szintén adatokkal szemléltetve) ezt olvashatjuk: „figyelemre méltó, hogy a -*sza*, -*sze* Balassinál (és másoknál is) gyakran járul -*hat*, -*het* képzős igei alakokhoz. Ezek – úgy tűnik – egy fokkal enyhébb felszólítást fejeznek ki” (1976: 314). Hasonló tárgyú másik írásában A. Molnár így általánosítja megfigyelését: „A XVI., XVII. században ható ige után meglehetősen gyakran élnek e nyomatékosító toldalékkal” (1981: 83). Mindezekhez egyrészt azt fűzhetem hozzá: a minorita drámák tanúsítják, hogy az efféle adatokat a XVIII. századi nyelvemlékekben sem keressük hiába. A funkció jellegével kapcsolatban pedig ezt válaszolhatom: nehéz megmondani, hogy a sokszor komplexen jelentkező nyomatékosító, sürgető, kedveskedő (esetleg

egyéb) árnyalatok közül egy-egy konkrét esetben melyik az erősebb, ezért (egyszerűsítéssel élve) a nyomatékositás mozzanatát emeltem ki, s annak alapján egységesen az erőteljesebb felszólítások közé soroltam szóban forgó adataimat. (A *-szal/-sze* elem eredetéhez, illetve ómagyar kori használatához l. A. Molnár 1981: 81–90; E. Abaffy 1992: 212; Juhász 1992: 823.)

A harmadik csoportot a kötőmódnak minősíthető felszólító módú formák alkotják. Ezek mindig mellékmondatban szerepelnek: „A felszólító mód efféle mellékmondatbeli használatát sokszor főmondatbeli szemantikai jegy, keretkifejezés (kulcsszó) határozza meg (pl. megengedés, lehetőség, szükségesség, cél, hajlandóság; [...]); gyakran használunk felszólító módot akkor is, ha valaminek a meglétét vagy hiányát fejezi ki a mellékmondat [...], vagy az alárendelés egészének illokúciós ereje terjed ki a mellékmondatra” (Kugler 2000: 107). Két-két példa a szövegmintákból: „nincs a' kitől ezután *tarthass*” (1768: M. 365); „Félek, hogy te is úgyne *járj*” (1775: M. 747); – „Ki engedte meg, hogy *zavarj*?” (R. 225); „Mondd, te azért jöttél nyaralni, hogy itt is örökké *aggodalmaskodjál*?” (R. 605). A módhasználat idegen mintát is követhet: „De mond meg már, ki *légy*, s mi *légy!*” (1775: M. 758). Nem tartoznak ellenben a kötőmódi használathoz a mellékmondatbeli igealakok közül a függő felszólítás esetei: – például az ilyen kérésfélék: „nem de tanácslám néked, hogy illy helytelen Instantziakal a Hertzeg füleit ne *sértegesd*?” (1774: M. 623); „Nagyon megkérlek, hogy ne *szelidíts*” (R. 698); – valamint az ilyen parancsfélék: „Hát, nem de nem mondtattam, hogy soha se *emlegesd* előttem azt az átkozott nintsent” (1775: M. 687); „Nem győzlek figyelmeztetni, hogy *öltözz át!*” (R. 244).

A funkciók jellege szerint, azaz **pragmatikai** szempontból a 3. és a 4. táblázat összegzi a szövegmintákból származó adatokat és százalékarányokat. A másik osztályozási szempont ezekben is a ragozásfajta.

A XVIII. századi korpusz adatai között összesen 409 kérésfélét (40%), 556 parancsfélét (55%) és 51 kötőmódi alakot (5%) találhatunk. A XX. századi szövegminta megfelelő adatai ugyanebben a sorrendben: 299 (37%), 500 (61%) és 20 (2%).

3. táblázat: XVIII. század

Funkció	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt			
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú
kérésféle	155	2	7	26	162	28	186	33
%	99	1	21	79	85	15	85	15
parancsféle	232	1	8	28	240	29	246	41
%	100	0	22	78	89	11	86	14
kötőmódi	22	–	1	2	23	2	14	12
%	100	–	33	67	92	8	54	46
Összesen	409	3	16	56	425	59	446	86
%	99	1	22	78	88	12	84	16

A 3. táblázatból könnyű kiolvasni, hogy a minorita iskoladramákban a rövid és a hosszú alakoknak a ragozásfajta szerinti arányai a kérésfélék és a parancsfélék sorá-

ban hasonló. A statisztikai próba igazolja ezt a megfigyelést. A rövid : hosszú arány a kérésfélék sorában 348 : 61, a parancsfélékében 486 : 70; ebből kiszámítható, hogy az arányok eltérése nem szignifikáns.

Ugyanezt mondhatjuk a 4. táblázat alapján a mai drámák korpuszáról. Ebben a rövid : hosszú arány a kérésfélék sorában 257 : 42, a parancsfélékében pedig 424 : 76, tehát az arányok eltérése itt sem számottevő.

4. táblázat: XX. század

Funkció	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosszú
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú		
kérésféle	105	21	49	14	154	35	103	7
%	83	17	78	22	81	19	94	6
parancsfэле	197	51	48	17	245	68	179	8
%	79	21	74	26	78	22	96	4
kötőmódi	6	1	2	2	8	3	8	1
%	86	14	50	50	73	27	89	11
Összesen	308	73	99	33	407	106	290	16
%	81	19	75	25	79	21	95	5

A 3. és a 4. táblázat diakrón összevetésekor azt tapasztalhatjuk, hogy a rövidebb és a hosszabb felszólító formák aránya sem a kérésfélék között, sem a parancsfélék körében, sem pedig a kötőmódi használatban nem változott szignifikánsan.

A drámák nyelvhasználatát tekintve tehát mind a szinkrón, mind a diakrón vizsgálat azt mutatja, hogy a rövidebb és a hosszabb alakok közötti választásban a felszólító funkció jellegének nincs döntő szerepe.

4. Összefoglalásképpen megállapítható: árnyaltabban, a részrendszerekre irányulóan érdemes megfogalmazni azt a kérdést, mikorra alakult ki a rövidebb és a hosszabb felszólító formáknak a maihoz hasonló aránya.

Nyilvánvaló, hogy az ikes ragozás bomlása az újmagyar korban jutott el odáig, hogy az általános ragozásban az ikes igék körében is a rövid alakok kerültek fölénybe, de a mérleg átbillenésének idejét az elmúlt két és negyed évszázadon belül csak további gyakorisági vizsgálatok segítségével lehetne pontosabban meghatározni. Tisztázásra vár az is, hogy a hosszabb formáknak az iktelen igék közötti terjedése mikortól vált aránylag jelentőssé, azaz miféle kronológiai viszonyban áll az ikes ragozás visszatorzulásával.

A határozott ragozással kapcsolatban ugyancsak további korpuszvizsgálatoknak kellene felderíteniük, hogy a rövidebb, illetőleg hosszabb formák használatában az újmagyar kor melyik szakaszától kezdve érvényes a mai szélsőséges megoszlás. – Mivel a határozott ragozásban már a XVIII. századi drámákban is a rövid felszólító formák dominálnak, a kései ómagyar korban viszont még ezzel ellentétes a kép (l. E. Abaffy 1992: 210), nincs okunk kételkedni abban, hogy a fordulat a középmagyarban

történt. Csak sokrétű és alapos korpuszelemzések tisztázhatnák, hogy ez a jelentős változás a korszak folyamán egyenletesen zajlott-e, s mikortájt kerültek többségbe a rövidebb alakok.

A felszólító funkció jellege szerinti vizsgálódást – szociolingvisztikai szempontokra is figyelve – feltétlenül ki kellene terjeszteni a spontán beszélt nyelvre. A gondosan előkészített gyűjtésen alapuló statisztikai elemzés – leíró nyelvészeti felhasználhatóságán kívül – talán a nyelvtörténeti kutatásokhoz is szolgálhatna közvetett adalékokkal.

A SZÖVEGMINTÁK FORRÁSAI

M. = *Minorita iskoladrámák* = Kilián István–Varga Imre (sorozatszerk.) 1989: *Régi magyar drámái emlékek XVIII. század 2*, Sajtó alá rendezte Kilián István, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Az egyes drámák szerzőinek kiléte nem mindig állapítható meg, ezért a (lehetséges) szerzőket egységesen mellőzve listázom a szövegminta darabjait, megadva sorszámukat, címüket, előadásuk évét és szövegüknek a kötetbeli lapszámait:

8. Iszonyán kegyetlenkedő Karakalla és az igazságért meghaló Papinianus, 1768, 335–66;

11A. Leoninus és Leonina, 1773, 439–92;

11B. Borka asszony és György deák, 1773, 495–507;

12. Stolander a bálban, 1774, 513–50;

13. Zsákosi furfangjai és a két vén zsugori, 1774, 556–606;

14. Stolander procator és négy mesteremberek a diétán, 1774, 615–76;

15. Kintses Násó bált rendez, 1775, 683–736;

16. A tékozló fiú, 1775, 743–82.

R. = Jovánovics Miklós szerk. 1988: *Rivalda 86–87*, Budapest, Magvető.

Békés Pál: A női partórség szeme láttára, 13–83.

Gyurkovics Tibor: Fekvőtámasz, 93–164.

Hernádi Gyula: Dogma, 173–229.

Márton László: Lepkék a kalapon, 239–304.

Páskándi Géza: Lélekharang, 307–12, 321–453.

Spiró György: Csirkefej, 463–543.

Vámos Miklós: Világszezon, 553–639.

Vészi Endre: Le az öregekkel! 649–716.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1, A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 184–238.
- Eckhardt Sándor 1956: Nyelvjárási alakok küzdelme az irodalmi nyelvvel a régi magyar irodalomban, in Bárczi Géza–Benkő Loránd szerk.: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 491–4.
- Horváth László 1998: Rövidebb és hosszabb felszólító alakok mai drámákban, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, 81–5.
- Horváth László 1999: Felderítetlen részletek a szó szerkezetek történetében, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1, Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 75–80.
- R. Hutás Magdolna 1972: Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában = *Nyelvtudományi Értekezések 78*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 1992: A módosítószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1, A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 815–38.
- Klemm Antal 1918: A -sze, -sza enklitikus particula, in *Emlék Szily Kálmánnak [...] a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából*, Budapest, a Magyar Nyelv dolgozótársai, 23–6.
- Kovalovszky Miklós 1980: Felszólító mód, in Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 618–21.
- Kugler Nóra 2000: Az igeragozás, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 104–26.
- A. Molnár Ferenc 1976: Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből, *Magyar Nyelv 72*, 308–20, 429–35.
- A. Molnár Ferenc 1981: A -sza, -sze nyomatékosító toldalék eredete, in Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*, Budapest, ELTE BTK, 81–90.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Pusztai Ferenc 1999: Beszélt nyelv a középmagyarban, *Névtani Értesítő 21*, 380–86.
- Szathmári István 1968: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk = *Nyelvészeti Tanulmányok 11*, Budapest, Akadémiai Kiadó.